

Плешкунова А. У. (Мінск)
Прыёмы стварэння камічнага
ў вершы Ф. Багушэвіча «Быў у чысцы»

Творы Францішка Багушэвіча даследавалі сотні літаратуразнаўцаў, але падрабязнаму аналізу прыёмаў стварэння камічнага асаблівай увагі не надавалася, даследчыкі ў большасці сваёй толькі адзначалі сатырычны характар твораў. Аднак камічныя прыёмы ў творчасці Ф. Багушэвіча вельмі разнастайныя і складаныя і патрабуюць асобнага вывучэння.

Верш «Быў у чысцы» Ф. Багушэвіча надзвычай цікавы, складаны твор, паэтыка якога мае сваю глыбокую традыцыю ў апакрыфічных творах, сярэднявечных драмах, народных чарадзейных казках і інш. Яшчэ ў навуковай літаратуры яго называюць баладай за казачна-фантастычны сюжэт, фантазмагарычныя малюнкi ды апакрыфічныя матывы, вершаваным апавяданнем, бо твор уяўляе сабой разгорнуты аповед пра падарожжа селяніна Мацея ў замагільны свет, і нават меніпей («соннай сатырай») [3]. Верш мае яскравае сатырычнае гучанне, змяшчае шмат цікавых прыёмаў стварэння камічнага, якія мы прааналізуем з дапамогай распрацаванай намі класіфікацыі камічных прыёмаў, заснаванай на крытэрыі пашырэння валентнасці. Для гэтага вылучым мастацкія прыёмы камізму і разгледзім іх моўную рэалізацыю, іх фармальнае выражэнне ў мове. Паняцце валентнасці (здольнасці спалучацца), на наш погляд, найлепш падыходзіць для класіфікацыі камічных прыёмаў, бо любая гумарыстычная з'ява заключае ў сабе пэўнае пашырэнне валентнасці на тым ці іншым узроўні мовы. Невялікі аб'ём верша абумовіў тое, што камічныя прыёмы былі вылучаны намі толькі на семантычным, лексічным, стылістычным і фанетычным узроўнях мовы. Але пры наяўнасці іншых прыкладаў можна было б запоўніць усе ўзроўні, бо крытэрыі пашырэння валентнасці, на нашу думку, з'яўляецца найбольш удалым для ўніфікаванай класіфікацыі камічных прыёмаў. Разгледзім з дапамогай распрацаванай намі класіфікацыі на матэрыяле верша Ф. Багушэвіча «Быў у чысцы» выпадкі

пашырэння валентнасці ў структуры камічных прыёмаў на розных узроўнях мовы.

Семантычны ўзровень

Гратэск. Прыём заснаваны парушэнні сапраўдных форм і памераў рэчаў, прадметаў; рэальнае спалучаецца з фантастычным, выяўляецца двухпланавасць рэчаіснасці, такім чынам пашыраюцца звыклых семантычныя сувязі паміж аб'ектамі і падзеямі. У вершы «Быў у чысцы» ўся сістэма вобразаў падпарадкоўваецца гратэскаваму адлюстраванню рэчаў, фарміруе сюжэтную канву твора: фантастычнае ці то падарожжа ў чысцэц, ці то трызненне-сон Мацея дазваляе сутыкнуць у неверагодных, нерэальных абставінах і становішчах пана і мужыка. (*«І дзівы ж, браце мой, у тым чысцу, але! / Чэрці кормяць смалой і гатуюць ў смале, / І цягаюць, і рвуць, запрагаюць у воз, / Кручком цягнуць кішкі і зубамі за нос, / Вочы колюць нажом, пазурамі рвуць твар, / Скрабуць скуру нажом, як на боты тавар»* [1, с. 62]). Падрабязныя пякельныя малюнкі пакут (асобныя для пана, аканомы, ксяндза) служаць дзеля камічнага прыніжэння паноў, дзеля сатырычнага асуджэння становішча сялянства і антынародных царскіх рэформ. «Суду афіцыйнаму, антынароднаму Ф. Багушэвіч супрацьпастаўляе суд, якім уяўляе яго народная фантазія» [2, с. 259].

Гіпербала вельмі часта ўжываецца не толькі як асобны камічны прыём, але і як сродак, з дапамогай якога ствараецца гратэск. Сутнасць яго ў пашырэнні валентнасці значэнняў слова, вычлененні незвычайных, нязвыклых семантычных аналогій, у выніку чаго з'яўляецца пэўная дэфармацыя, падкрэсліванне, перавелічэнне асобных якасцяў аб'ектаў. У вершы Ф. Багушэвіча падкрэсліваецца, што паноў у чысцы значна больш, чым мужыкоў, бо сяляне, на думку апавядальніка, па-першае, не грашылі так, як паны, а па-другое, пасля зямных пакут яны праходзілі выпрабаванні чысцу лёгка і хутка. Дзеля перадачы гэтай сатырычна заостранай думкі ўжываецца такая гіпербала: *«На зямлі адцярпеўшы, наш брат, / На той свет, як на масле, пайшоў»* [1, с. 63]. Яшчэ адзін прыклад сатырычнага перабольшвання з твора: *«Аж паднялася са страху чупрына, / Аж пальцаў не стала на весь гэты шчот»* [1, с. 62] (тут дзеля сатырычнага высмейвання, асуджэння перабольшваецца жах Мацея ад усведамлення ім таго, што становішча сялян не змянілася з часоў паншчыны).

Параўнанне. Семантычная валентнасць лексем унутры параўнальнага зварота парушаецца, бо часта камічныя параўнанні супастаўляюць несупастаўляльныя рэчы. Нязвыклае, нечаканае параўнанне вельмі часта можа выклікаць смех. У вершы «Быў у чысцы» камічныя параўнанні маюць ярка выражанае гіпербалічнае адценне

значэння: «*А што баб і дзявок – сказаць так – / Ўтрое больш, як мужчын ёсць на лік. / Хто за што, а як баб – дык найбольш за язык. / Языкі ж даўжыні – так, як добры ручнік*» [1, с. 63]. Так выкшталцона і ў духу народнай смехавой культуры паэт высмейвае жанчын, што ў пекле пакутуюць за асаблівую любоў да размоў. Пакуты паноў таксама намалёваны з дапамогай камічных параўнанняў: «*...А смалу дык, як мёд, там жаруць...*» [1, с. 63]; «*...А са стыду чырвоны, як рак, / Вочы жмура, як кот, і гарыць*» [1, с. 64].

Лексічны ўзровень

Вульгарызмы, грубыя, прастамоўныя выразы. Валентнасць вульгарызмаў пашыраецца, калі яны выкарыстоўваюцца ў атачэнні стылістычна нейтральных слоў. Гэта проста і дзейсна прыём для стварэння камічнага: колькасць вульгарызмаў у мове значная, яны амаль заўсёды прыніжаюць прадмет гаворкі, пэўным чынам травестуюць яго. Вульгарызмы могуць выкарыстоўвацца як самі па сабе, так і ў структуры больш буйнога прыёма стварэння камічнага – травестацыі. Прастамоўныя выразы пераважаюць у вершы ў апісанні пякельных пакут, што дазваляе пераадолець з дапамогай камічнага элементу спрадвечны жах перад смерцю і пеклам: «*Бічам б'е, ражном пора у тыл, / Морду круце набок і за кудлы трасе; / Стук і крык, аж віхор круце пыл, / Так пан чортавы воз той нясе*» [1, с. 63]; «*...А смалу дык, як мёд, там жаруць...*» [1, с. 63]; «*Тым дык чорт усе грошы збярэ, / Скруце цвёрды круцель або жмут / Ды ў горла запрэ і даўбешкай пярэ...*» [1, с. 64].

Эўфемізмы, эўфемічныя змаўчанні. У мове ёсць пэўны пласт лексікі, якая ўжо стала ўстойлівай для абазначэння паняццяў-табу ў грамадстве, з'яў, якія непрыемна ці немагчыма абмяркоўваць прама. Эўфемізмы могуць не толькі выкарыстоўвацца як гатовыя адзінкі мовы, але яшчэ і наноў прыдумляцца ўдзельнікамі камунікацыі. Словы, узятыя для замены якога-небудзь паняцця ці прадмета, павінны быць лёгка зразумелымі, нягледзячы на тое, што змяняецца іх звыклае «кола спалучальнасці». Камічныя эўфемізмы звычайна з лёгкасцю дэшыфруюцца ўспрымальнікамі і ў выніку груба прыніжаюць прадмет гаворкі. Часам выкарыстоўваюцца эўфемічныя змаўчанні, калі аўтар ці ставіць шматкроп'і ў патрэбных месцах тэксту, ці сам канстатуе, што вымушаны змаўчаць на пэўным месцы, бо нешта з'яўляецца для яго непрымальным ці выклікае сорам.

Менавіта такі выпадак эўфемічнага змаўчання-намёка выкарыстоўвае Ф. Багушэвіч у вершы пры апісанні пякельных пакутаў аднаго з паноў: «*А другі дык вісіць, але як? / Дык і стыдна мне вам гаварыць, / А са стыду чырвоны, як рак...*» [1, с. 64].

Стылістычны ўзровень

Травестацыя – прыём, заснаваны на зніжэнні высокага, падачы сур’ёзных тэм (апісанне значных культурных, гістарычных падзей і асоб, важных і сакральных тэм) з дапамогай зніжанай лексікі, вульгарызмаў, размоўнага стылю, жаргону; сур’ёзны змест тут увасабляецца ў камічнай форме. Адбываецца пашырэнне валентнасці розных рэгістраў і стыляў мовы. У вершы Ф. Багушэвіча «Быў у чысцы» селянін трапляе ў чыснец (у нязвыклае, чужое асяроддзе), высокая і сур’ёзная тэма смерці і пакарання за грахі травестуецца паэтам. Чыснец у творы напоўнены людзьмі, тут не толькі паны, хоць на іх і нацэлены ўвесь сатырычны запал аўтара. Пакуты, якія адбываюць людзі, сатырычна падсвечваюць іх грахі, многія апісанні пакутаў і грэшнікаў выклікаюць усмешку. Сур’ёзная тэма раскрываецца ў творы з дапамогай зніжанай лексікі, побытавых параўнанняў: *«Глянеш, пан, як, здаецца, мядзведзь, / А чорт дышам запрог і трах-тарарах, / Бічам б’е, ражном пора у тыл...»* [1, с. 63]. Кантраст, які заўважаецца паміж грахамі селяніна і пана, ксяндза, аканома, узвышае мужыка, ставіць яго на своеасаблівы маральны п’едэстал. І самае абуральнае для апавядальніка, што ўсе гэтыя грэшнікі сядзяць на шыі ў селяніна, які пакутуе на зямлі, а не ў чысцы, і даруе сваім крыўдзіцелям усё.

Фанетычны ўзровень

Гукаперайманні, выклічнікі (словы, утвораныя ад гукаперайманняў, усечаныя формы дзеясловаў, якія па гучанні і функцыях набліжаюцца да гукаперайманняў). Дзеясловы, блізкія да гукаперайманняў, абазначаюць ультраімгненнае дзеянне, адрывістыя гукі, іх цяжка адрозніць ад гукаперайманняў. Пашырэнне валентнасці фанетычных сродкаў адбываецца за кошт увядзення ў мову чалавека гукаў, якія спараджаюць жывёлы, неадушаўлёныя прадметы. Гукаперайманні, як і вульгарызмы, могуць самі ствараць камічны эффект, а могуць уваходзіць у структуру больш буйных прыёмаў камізму. У вершы «Быў у чысцы» гукапераймальныя дзеясловы камічна падаюць нечаканыя дзеянні, з’яўленне персанажаў: *«Іду... калі, шусць, як маланкай, спаліць, / Стаіць, так якраз, што ўмёр, аканом»* [1, с. 62]; *«...Я ж то думаў, што ксяндзоў тут няма. / Калі зірк! аж і ксёндз тут сядзіць...»* [1, с. 64].

Такім чынам, у вершы Ф. Багушэвіча «Быў у чысцы» важную ролю ў стварэнні сатырычнага ефекту адыгрываюць лексічныя, семантычныя і фанетычныя сродкі. Семантычныя прыёмы выкарыстання гратэску і гіпербал у творы з’яўляюцца ідэяўтваральнымі і сюжэтабудаўнічымі, бо ўсё дзеянне мае містэрыяльнае гучанне, рэальнасць дэфармуецца, каб паставіць побач селяніна і пана, каб выкрыць і высмяць сацыяльную

несправядлівасць. Увесь сатырычны запал аўтара накіраваны на паноў, падпанкаў, ксяндзоў, тых, хто прыгнятае народ, на асобных агульначалавечых заганах душы пісьменнік спыняецца толькі мімаходзь, ды і тое ў рэчышчы гумару ці іроніі. На другім плане ў творы – травесцыйнае ўспрыняцце замагільнага свету, пекла, тэмы смерці. Смех – гэта вядомы і па-сапраўднаму народны спосаб пераадолення жаху смерці. Іранічны ход аўтара ў тым, што ён адназначна не адказвае на пытанне чытача, ці сапраўды Мацей трапіў у чыснец, ці ўсё гэта яму прыснілася ў п’яным трызненні. Не ўсё так проста ў вершы, магчыма, Мацей аповедам пра чыснец выказаў агульныя жаданні адплаты ўсіх беларускіх сялян за змарнаваныя жыцці і бясконцыя здзекі ад паноў, замаскіраваўшы іх пад сон-прыгоду.

Як бачым, у вершы Ф. Багушэвіча «Быў у чысцы» шмат арыгінальных прыёмаў стварэння камічнага, якія мы ўпарадкавалі з дапамогай прапанаванай класіфікацыі. Перавага яе ў тым, што яна можа выкарыстоўвацца іншымі даследчыкамі камічнага ў дачыненні да твораў розных эпох і стыляў.

1. Багушэвіч Ф. Творы: вершы, паэма, апавяданні, артыкулы, лісты; уклад., прадм. Я. Янушкевіча; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча.– Мінск: Маст. літ., 1991.– 309 с.

2. Лойка А. А. Гісторыя беларускай літаратуры: дакастрычніцкі перыяд: падручнік для філал. факультэтаў выш. навучальных устаноў БССР: у 2 ч. Ч. 1.– Мінск: Выш. шк., 1989.– 319 с.

3. Тычына З. Меніпава і містэрыяльная аснова вершаў Ф.Багушэвіча «Быў у чысцы» // Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта / Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.– Мінск, 2007.– Вып. 8.– С. 59–66.